

Gebarentalen en Gebarensystemen

Trude Schermer

in: Communicatie Drieluik, nummer 1, maart 2004. jaargang 16.

Trude Schermer (2004) **Gebarentalen en Gebarensystemen**. *Van Nederlandse Gebarentaal tot Weerklankgebaar*. In: Communicatie Drieluik, nummer 1, maart 2004. jaargang 16.

Inleiding

De natuurlijke taal van mensen die doof geboren zijn of op zeer jonge leeftijd doof geworden zijn, is een visuele -manuele taal: een gebarentaal. Gebarentalen bestaan al zolang er dove mensen zijn. Het is een wijd verbreid misverstand dat gebarentalen universeel zijn. Dat is niet zo: elke dovengemeenschap kent zijn eigen gebarentaal.

Er zijn ook manieren van communiceren waarbij gebaren gebruikt worden. Dit is vaak een combinatie van gebaren en gesproken taal. Dit worden gebarensystemen genoemd.

In dit artikel wordt nader in gegaan op de verschillen tussen gebarentalen en gebarensystemen en hoe ze gebruikt worden.

Gebarentalen zijn natuurlijke talen

Net als gesproken talen zijn gebarentalen ontstaan uit de behoefte van mensen om met elkaar te communiceren. Gebarentalen zijn pas echt onder de aandacht van horende mensen gekomen sinds het begin van de jaren zestig. Heel lang is gedacht dat gebarentalen geen echte talen zouden zijn. Men zag geen systeem in de manier waarop dove mensen gebaren gebruikten. Een aantal gebaren achter elkaar werd niet beschouwd als een zin, maar als een vorm van pantomime. Bovendien dacht men dat gebaren alleen naar concrete begrippen konden verwijzen en niet naar abstracte begrippen zoals 'idee' of 'droom'. Daarnaast werd verondersteld dat de koppeling tussen een gebaar en de betekenis daarvan niet willekeurig was (arbitrair) maar uitbeeldend (iconisch). In 1960 werd door een Amerikaanse taalkundige ontdekt dat een gebaar, net als een gesproken woord, opgebouwd is uit een beperkt aantal betekenisloze elementen. Dit was erg belangrijk, want daarmee kon aangetoond worden dat gebarentalen beantwoorden aan de definitie van taal. Een taal bestaat namelijk uit betekenisloze elementen (fonemen), die volgens bepaalde regels gecombineerd worden tot grotere gehelen die wel betekenis hebben (morfemen). Daarnaast moet de koppeling tussen betekenis en gebaar arbitrair zijn en gebaren moeten conventioneel zijn.

De ontdekking van de elementen Handvorm, Beweging, Plaats en later ook de non-manuele kenmerken van het gebaar maakten de weg vrij voor onderzoek naar de grammatica van gebarentalen. Sindsdien is een groot aantal gebarentalen 'ontdekt' en beschreven. Onderzoek naar de Nederlandse Gebarentaal begon in 1981. We zullen hier later op terugkomen.

Kenmerken van gebarentalen

Hoewel gebarentalen over de hele wereld van elkaar verschillen, zijn er ook overeenkomsten. Er zijn twee principes die in alle gebarentalen, die tot nu toe bekend zijn, voorkomen: het eerste principe is dat van gelijktijdigheid (simultaneïteit) en het tweede is het gebruik maken van de ruimte voor het lichaam.

Met **simultaneïteit** in een gebarentaal wordt bedoeld dat talige informatie tegelijkertijd via de handen en via de andere delen van het lichaam kan worden overgebracht. Zo kan een gebaarder met de handen de gebaren IK en FIETSEN maken en tegelijkertijd met het hoofd NEE-schudden. De talige informatie die dan simultaan wordt overgebracht, kan vertaald worden met *ik fiets niet*. Het maken van een gebaar duurt langer dan het uitspreken van een woord. Maar door informatie simultaan over te dragen, kost een zin in een gebarentaal ongeveer even veel tijd als een zin met dezelfde betekenis in een gesproken taal.

Het tweede principe dat een belangrijke rol speelt in de grammatica van alle gebarentalen is dat van **ruimte**. De manier waarop de ruimte een rol speelt binnen de grammatica van verschillende gebarentalen is zeer complex. Gebaren worden gemaakt in de ruimte bij en voor het lichaam. Deze ruimte bestaat uit een cirkel voor het lichaam en wordt de gebarenruimte genoemd. Bepaalde plaatsen in deze ruimte hebben een vaste betekenis. Het persoonlijk voornaamwoord maakt hiervan gebruik: de plaats bij en op het lichaam staat voor IK. De plaats in de buurt van de gesprekspartner betekent JIJ de ruimte schuin rechts en schuin links voor het lichaam betekent : HIJ, ZIJ of HET. Het

werkwoordssysteem in bijvoorbeeld de Nederlandse Gebarentaal (NGT) maakt gebruik van de vaste betekenis van plaatsen in de ruimte. Dit is te zien in het directionele werkwoordsgebaar GEVEN. In de basisvorm beweegt de hand van het lichaam af naar voren. Om *Ik geef aan jou* te gebaren beweegt de hand zich van die plaats naar het lichaam toe: de bewegingsrichting wordt dus omgekeerd. Ditzelfde principe wordt toegepast in werkwoorden als ROEPEN, ANTWOORDEN en KIEZEN.

De gebarenruimte wordt ook gebruikt om bijvoorbeeld de positie van mensen, dieren of dingen ten opzichte van elkaar duidelijk te maken. Het plaatsen van gebaren in de ruimte wordt lokalisatie genoemd.

De Nederlandse Gebarentaal

In Nederland hebben dove mensen altijd gebruik gemaakt van gebaren om met elkaar te communiceren. Pas met de oprichting van scholen en instituten voor doven, zo'n tweehonderd jaar geleden, kregen dove mensen de gelegenheid om meer met elkaar in contact te komen. In en rondom de doveninstituten zijn dan ook gebaren ontstaan, ondanks het feit dat van 1880 tot 1980 gebaren niet gebruikt mochten worden in het dovenonderwijs. Gebaren werden stiekem en buiten het zicht van horenden gebruikt. Als gevolg van het feit dat doveninstituten tot in de jaren vijftig weinig uitwisseling kenden, zijn de gebaren die in de regio's rondom de instituten gebruikt worden verschillend.

In 1982 is in Nederland begonnen met de eerste inventarisatie van gebaren die door volwassen doven gebruikt werden. Dit project, het KOMVA-project, had tot doel het inventariseren, beschrijven en vastleggen van gebaren. Het KOMVA-project leverde een schat aan gegevens op waardoor we meer inzicht kregen in het lexicon van de Nederlandse Gebarentaal. Het eerste gebarenwoordenboek werd in 1984 uitgebracht op basis van de KOMVA gegevens. (Schermer, Fortgens, Harder en de Nobel, 1991).

Gebarensystemen: Nederlands met Gebaren

Uniek is de mogelijkheid om een gesproken taal met gebaren te combineren. Uit het voorgaande zal duidelijk zijn dat het niet mogelijk is om twee talen echt met elkaar te combineren: de grammatica van gebarentalen is heel anders dan die van de meeste gesproken talen. Dat betekent dat er geen sprake is van een zelfstandige taal, maar van een mengsel van een gebarentaal en een gesproken taal dat met de term gebarensysteem wordt aangeduid. Een gebarensysteem zoals we dat hier gebruiken is een visuele weergave van (een deel van) een gesproken taal, waarbij meestal gebaren uit het lexicon van de gebarentaal geleend worden ter ondersteuning van de gesproken taal.

Sommige gebarensystemen gebruiken echter niet of nauwelijks het lexicon van een gebarentaal, maar maken gebruik van, meestal door horende hulpverleners, bedachte gebaren. De grammaticale structuur van een gebarensysteem is in principe die van de gesproken taal.

Kenmerken van gebarensystemen

Het belangrijkste verschil tussen gebarentalen als de NGT en gebarensystemen zoals NmG is dat gebarentalen zelfstandige, natuurlijke talen zijn van mensen die doof geboren zijn of vroeg doof geworden (de prelinguaal dove mensen). Gebarensystemen zijn in principe geen zelfstandige talen, maar communicatie hulpmiddelen om een gesproken taal visueel duidelijk te maken.

Er zijn strikte en vrije gebarensystemen. In strikte systemen wordt elk onderdeel van de zin visueel weergegeven, via een gebaar of via vingerspelling. Hierbij worden ook lidwoorden en werkwoordsuitgangen visueel weergegeven. Strikte systemen worden voornamelijk in onderwijssituaties gebruikt. Bij een vrij gebarensysteem worden niet alle woorden en uitgangen met een gebaar ondersteund. Bij een vrij gebarensysteem staat de overdracht van informatie centraal, niet de overdracht van hoe een zin er in gesproken taal precies uitziet.

Een belangrijke factor bij de wijze waarop gebaarsystemen worden toegepast is de taalachtergrond van de taalgebruiker: iemand met NGT als moedertaal, zal op een andere manier NmG gebruiken dan iemand met Nederlands als moedertaal.

In dit artikel gaat het over gebarensystemen die gebruik maken van de gesproken taal en gebaren uit de gebarentalen van dove mensen.

Toepassing van Nederlands met Gebaren

Aan het einde van de jaren zeventig werden gebaren weer in het de gezinsbegeleiding van doven kinderen en het dovenonderwijs geïntroduceerd. Aanvankelijk alleen in de vorm van een gebarensysteem: ter ondersteuning van de gesproken taal. Dit leverde hele positieve resultaten op: de communicatie tussen ouder en kind, tussen leerkracht en kind verbeterde aanzienlijk. Maar het Nederlands met Gebaren bracht niet wat men er in het onderwijs aan dove kinderen van gehoopt had. Dat wil zeggen, Nederlands met Gebaren functioneerde als communicatiemiddel wel, maar was niet de manier om Nederlands of NGT aan te leren voor dove kinderen. Vanaf begin jaren '90 werd steeds duidelijker dat dove kinderen tweetalig onderwijs nodig hebben. Er werd gekozen voor onderwijs in Nederlandse Gebarentaal en in Nederlands. De Nederlandse overheid steunde deze keuze door in 1999 subsidie te verstrekken aan een aantal landelijke projecten. Belangrijk argument in deze discussie was het gegeven dat men makkelijker een tweede taal leert op basis van de taalvaardigheid in de eerste taal.

Uit onderzoek van bijvoorbeeld Cummins (1976) bleek dat kennis van de eerste taal gebruikt kan worden in het opbouwen van kennis in de tweede taal. Met andere woorden als je één taal goed beheerst is het makkelijker om een tweede taal te leren. Voor dove kinderen is gebarentaal de eerste, meest toegankelijk en natuurlijke taal. Ondanks het feit dat 90% van de dove kinderen horende ouders heeft, is de gesproken taal van de ouders niet de moedertaal van het dove kind. Met de opkomst van Cochleaire Implantaten (CI) zien we deze discussie weer terugkomen en is het niet meer duidelijk voor ouders welke taal voor hun kind de moedertaal is.

Het succes en de acceptatie van NmG in de verbetering van communicatie tussen doven en horenden, leidde er toe dat NmG ook bij andere groepen kinderen gebruikt gingen worden: slechthorende kinderen, autistische kinderen en kinderen met spraak- taalstoornissen. Het NmG dat tussen doven en horenden gebruikt wordt is over het algemeen sterk beïnvloedt door de NGT. Elementen uit NGT, zoals bijvoorbeeld het gebruik van de ruimte voor het lichaam, ziet men terug in het NmG van mensen die ook NGT kennen. De modules NmG van het Nederlands Gebarententrum zijn ook gebaseerd op NGT modules. Het NGT lexicon wordt zoveel mogelijk gebruikt. Een deel van dat lexicon kan niet gebruikt worden in NmG: gebaren met een orale component (bijvoorbeeld het opbollen van de wangen in ERG-GROOT), uitdrukkingen en gebaren die niet in een één- op-één relatie gebruikt kunnen worden zoals bijvoorbeeld het gebaar FLUITJE-VAN-EEN-CENT.

Het zal duidelijk zijn dat kinderen die geen auditieve beperkingen hebben op een hele andere manier met NmG zullen omgaan dan dove of ernstig slechthorende kinderen. Ook de wijze waarop NmG aangeboden wordt zal verschillen van het NmG dat in de communicatie met dove kinderen gebruikt wordt. De nadruk zal over het algemeen veel meer liggen op het gesproken Nederlands en er zullen minder elementen van NGT in terug te vinden zijn.

Er is nauwelijks onderzoek gedaan in Nederland naar de wijze waarop NmG voor de diverse groepen gebruikt wordt en met welk doel. Ervaringen binnen het Centrum Sint Marie (Veldman-Das, 2003) met ernstig slechthorende kinderen en kinderen met een ernstig spraak-taal (ESM) problematiek (en een bijkomende leerproblematiek) en het gebruik van NmG zijn positief: zowel uit klinische observaties als uit testresultaten bleken de kinderen te presteren op taaltesten die afgenomen werden in NmG. Bij de ESM kinderen werden de gebaren specifiek aangeleerd, wat niet nodig was voor de SH kinderen. De ESM kinderen leken de gebaren vooral dan te gebruiken wanneer ze merkten door gesproken taal onvoldoende duidelijk te zijn. Voor ESM kinderen functioneert NmG echt als communicatie hulpmiddel als het Nederlands onvoldoende blijkt. Zij gebruiken geen gebaren als ze niet een aanbod daarin krijgen van een volwassen model. Vrijwel alle kinderen bleken ook beter te functioneren in de groep, miscommunicatie bleek minder te ontstaan wanneer NmG gebruikt werd.

Juist omdat verschillende groepen andere eisen stellen aan het gebruik van NmG is het belangrijk om meer onderzoek te doen naar het NmG aanbod en de effectiviteit ervan.

“Weerklankgebaren”

In de zorg aan mensen met een (auditieve en) verstandelijke beperking werden gebaren al langere tijd gebruikt. Dit zijn meestal gebaren die speciaal ontworpen zijn en niet ontleend zijn aan een gebarentaal.

Een uitzondering hierop zijn de landelijk bekend geworden als de “Weerklank”gebaren. Deze gebaren zijn gebaseerd op NGT. Het Instituut Weerklank was indertijd de opdrachtgever voor het samenstellen van dit gebarenboek. In feite zijn deze Weerklankgebaren voor een groot gedeelte deel ontleend aan het lexicon van de Nederlandse Gebarentaal. Slechts een beperkt aantal gebaren is aangepast aan de mogelijkheden van mensen met een auditieve en verstandelijke beperking. Dit zijn gebaren die een hele fijne motoriek vragen en moeilijk zijn te maken en gebaren waar mogelijk

verwarring ontstaat als zij qua plaats, handvorm en beweging niet voldoende van elkaar verschillen. Van de 850 gebaren zijn er 43 die niet overeenkomen wat betreft vorm of betekenis met een gebaar uit de NGT.

Doel van het gebruik van gebaren is het stimuleren van (dove) kinderen met een verstandelijke beperking tot actief en spontaan gebruik van gebaren. Minstens even belangrijk is het ontwikkelen van een passieve gebarenschat. De actieve en passieve beheersing die deze kinderen in gebarencommunicatie bereiken kan sterk variëren, afhankelijk van de ontwikkelingsmogelijkheden van het kind. De wijze waarop gebaren worden aangeboden bij kinderen met een verstandelijke en auditieve handicap is anders dan bij kinderen die geen verstandelijke beperking hebben: de taalontwikkeling moet gestimuleerd worden door de communicatie te koppelen aan gewone dagelijkse activiteiten. Het gebarenlexicon dat aangeboden wordt is concreet en gekoppeld aan de directe ervaringen van de taalgebruiker (Agera, Brouwer, Scheres, 1995).

Hoewel de gebaren die in de Weerklank-boeken *Communiceren met gebaren deel 1,2* oorspronkelijk grotendeels overeenkomen met gebaren uit het NGT lexicon, hebben zij niet de veranderingen doorgemaakt die het NGT-lexicon wel heeft doorgemaakt in de afgelopen jaren. Elke levende taal is aan verandering onderhevig: er ontstaan nieuwe begrippen, de betekenis van bepaalde begrippen veroudert, sommige begrippen verdwijnen uit het dagelijks taalgebruik. In 1999 is een project (STABOL project) gestart waarbij het basislexicon van de NGT is gestandaardiseerd. Standaardisatie van de NGT was voorwaarde voor erkenning van de Nederlands Gebarentaal door de overheid. (Schermer, 2003). Het leidt ook tot meer eenheid in lesmateriaal dat in het onderwijs gebruikt wordt. Binnen het STABOL project zijn volgens een aantal taalkundige richtlijnen door een werkgroep van dove NGT gebruikers, taalkundigen en tweetalige mensen, standaardgebaren vastgesteld ten behoeve van de zorg en het onderwijs. Het STABOL project resulteerde in een cd-rom met 2500 gestandaardiseerde gebaren (Schermer, Geuze e.a 2002).

Het ontwikkelen van nieuwe gebaren

Nieuwe gebaren ontstaan naar behoefte. Het lexicon van veel Europese gebarentalen is meestal niet zo uitgebreid als van de Europese gesproken talen. De oorzaak hiervoor ligt in het feit dat deze gebarentalen niet in alle communicatieve situaties gebruikt werden en tot de jaren 1990 niet op scholen werden onderwezen. Sinds de emancipatie van dove mensen, de erkenning van gebarentalen en de invoering van tweetalig dovenonderwijs is de behoefte aan gebaren voor bijvoorbeeld schoolvakken en in arbeidssituaties toegenomen. Daardoor ontstaan er nu in snel tempo nieuwe gebaren voor diverse begrippen.

Mensen die ondersteunden gebaren gebruiken hebben natuurlijk ook behoefte aan deze nieuwe gebaren. Het Nederlands gebarententrum hoopt in 2005 een database met gebaren via internet beschikbaar te maken voor alle mensen gebaren die informatie willen over het NGT lexicon. In 2004 zal een tweede cd-rom uitkomen met gestandaardiseerde gebaren voor begrippen die in het onderwijs gebruikt worden.

Literatuur:

Algera, A, I. Brouwer, W. Scheres (1995) Taal en Communicatie bij mensen met een (auditieve en) verstandelijke handicap. In: *Communiceren met gebaren deel 2, Weerklank/NSDSK*.

Cummins, J. (1976) The influence of bilingualism on cognitive growth: a synthesis of research findings and explanatory hypothesis. In: *working papers on bilingualism*, 9, 1-44.

Schermer, G.M., C. Fortgens, R. Harder, E. de Nobel (1991). *De Nederlandse Gebarentaal*. Van Tricht.

Schermer, G.M. Standaardisatie en nu. In: *Van Horen Zeggen*, nummer 1, april 2003, jrg 44.

Schermer, G.M., J. Geuze, C. Koolhof, E. Meijer, I. Jobse, M. Vreugdenhil, R. Harder (2002) *Standaard Lexicon Nederlandse Gebarentaal*, CD-rom, deel 1.

Veldman-Das (2003) *Nederlands met Gebaren*. In: *Logopedie en Foniatrie*, nummer 4.

Weerklank (1984). *Communiceren met gebaren*. Samengesteld door H. Bos.

Weerklank (1995). *Communiceren met gebaren, deel 2*. Samengesteld door R. Harder en G.M. Schermer. *Weerklank/NSDSK*.